

УДК 340.12

С.П. СОЛЯР, Національний університет
«Юридична академія України імені Ярослава
Мудрого»

ІНСТИТУТИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Ключові слова: громадянське суспільство, інститут громадянського суспільства, громадська організація, об'єднання громадян

Становлення громадянського суспільства тісно пов'язано з інституціоналізацією вільних та багатоманітних інтеграцій громадян в громадські об'єднання, які дають змогу оптимального забезпечення реалізації та захисту основних прав і свобод людини та громадянина [1, с.11]. Створення інституцій громадянського суспільства – неодмінний атрибут справді демократичної держави, чіткий показник свободи її громадян [2, с.73]. Адже «саме інституційним структурам належить визначальна роль на лінійній стадії еволюції» [3, с.37], «через відносно стійкі осередки самоорганізації найбільшою мірою реалізується потенціал громадянського суспільства. Їм властивий більш-менш постійний склад учасників і конкретні цілі спільної діяльності, сукупність яких утворює місію організації» [4, с.15].

Розуміння громадянського суспільства як сфери вільної комунікації учасників суспільних відносин, в основі якої перебувають не родинні зв'язки, а мета реалізації певних спільних інтересів – політичного, соціального, економічного, культурного та іншого характеру – поза інститутами публічної влади, має лягти в основу характеристики інститутів громадянського суспільства як стійких форм такої комунікації.

За такого розуміння (його ще називають структурним) громадянське суспільство є не станом, а певною сферою соціуму, що існує поряд з державою, але незалежно і окремо від неї, в якій реалізуються повсякденні інтереси громадян чи їх об'єднань, охоплює соціально-організовані структури, які функціонують на

основі розвинених економічних, політичних та духовних відносин й, взаємодіючи з державою (або вступаючи з нею в суперечність), забезпечують узгодження різноманітних інтересів людей, реалізацію громадянських прав і свобод [5, с.6].

Відповідно, громадянське суспільство може характеризуватися як складноструктурована плюралістична система, заснована на повноті, стійкості й відтворюваності своїх саморозвиваються і самоврядних інститутів, яка має внутрішні джерела розвитку, відносно незалежні від держави [6, с.10].

До його структури слід включити соціальні групи, організації та рухи «неполітичного» характеру, які не створені державою чи органами влади, і основною метою яких є забезпечення можливості шляхом узгоджених дій у певній організаційній формі реалізовувати спільні інтереси.

В Україні таку позицію щодо громадянського суспільства поділяють В.І. Астахова, Т.І. Ковальчук, А.Ф. Колодій, І.Т. Кучерявий, Ю.М. Литвиненко, М.Ф. Надольний, М.І. Панов, С.Г. Рябов, О.І. Семків. В основі громадянського суспільства вони вбачають сферу життя індивідів як приватних осіб, систему вільно встановлюваних ними соціальних зв'язків і асоціацій, різноманітність притаманних їм інтересів, можливостей і способів їх вираження і здійснення. Як з цього приводу вказує А. Колодій, структурно громадянське суспільство є підсистемою суспільства як цілого, яка у зародковому стані вона фактично присутня в кожному сучасному суспільстві. Однак суспільства різняться її розмірами (вона може, як за тоталітаризму, прямувати до нуля, а може охоплювати основний простір людської життєдіяльності) та за її якістю: рівнем розвиненості, повноцінністю функціонування, системою цінностей. Як підструктура суспільної системи, громадянське суспільство, у свою чергу, має складну внутрішню структуру, до якої входять компоненти інституційного плану і певний тип культури [7, с.16].

В той же час, викликає заперечення позиція, що висловлюється в юридичній науці, відповідно до якої «до структури громадянсь-

кого суспільства поряд з неурядовими некомерційними організаціями недоцільно включати прояви неінституціоналізованої громадянської активності (масові рухи або акції протесту). Складовою громадянського суспільства є добровільні інститути, причому тільки ті, що діють в межах законодавства» [8, с.7]. Як вбачається, правомірна діяльність може здійснюватись і поза тими формами, які пропонує суспільству держава. У такому разі такі неформалізовані види активності будуть залишатися в сфері правового регулювання (оскільки їх учасники можуть розраховувати на судовий захист своїх прав у разі, якщо будуть чинитися перешкоди реалізації їх спільних інтересів), проте вони не будуть здійснюватися виключно у встановлених державою формах.

Більше того, розвиток громадянського суспільства – це найбільш яскравий приклад того, коли держава не може встигати за розвитком суспільних відносин, появою нових форм громадської активності, а тим більше випереджати їх. «Громадянське суспільство є джерелом життєвої сили для свободи, його творчий хаос дає людині шанс жити, не стоячи з простягнутою рукою перед державою й іншими силами» [9, с.63]. Держава має обмежитися забезпеченням захисту у разі порушення можливості спільно реалізувати свої інтереси певної групи учасників суспільних відносин. Адже «свобода особистості є головною передумовою виникнення громадянського суспільства і реалізується у формах цілераціональної «свободи від» (тобто від соціального відчуження, пригноблення, поневолення, надмірних обмежень тощо) і екзистенціальної «свободи для» (своєрідного екзистенціального простору самореалізації, що носить певний «понадраціональний» характер)» [10, с.5].

В цілому, представлені в науці підходи до розкриття природи інститутів громадянського суспільства умовно можна розділити в аспекті розглядуваного питання на дві основні точки зору:

1. Прибічників тієї позиції, що інститути громадянського суспільства – це виключно добровільні асоціації, які заявили про своє

існування державі, адже «формалізація громадянського суспільства в будь-які інститути є показником його зрілості і здатності більш цілеспрямовано і ефективно виражати і реалізовувати свої інтереси» [11, с.2].

Не всі соціальні групи, що сформувалися на основі спільного інтересу, стають інститутами громадянського суспільства. Будь-яка група має певні спільні інтереси, а також цінності й інші характеристики, але цього ще недостатньо, щоб стати елементом громадянського суспільства. Для того, щоб це відбулося вони мають представити свої інтереси в суспільстві таким чином, аби вони були визнані ним і спонукати його інститути, як у сфері громадянського, так і політичного суспільства, до дій, спрямованих на їхнє задоволення і інституціалізацію. Інститутами громадянського суспільства вони стають лише в тому випадку, якщо їхній інтерес артикулюється в суспільному середовищі, тобто виражається як настійна вимога, що спонукає структурні елементи громадянського суспільства і/або органи державної влади здійснювати практичні дії, що сприяють реалізації цих вимог, у кінцевому рахунку – їхній інституціоналізації [12, с.15].

Існування інституційності і наявність залежності від державної волі як ознаки громадянського суспільства окремими вченими називається навіть такою ознакою громадянського суспільства, яка «мало ким із сучасних держав і суспільствознавців ставиться під сумнів» [13, с.82]. Звідси робиться висновок: інститути громадянського суспільства – це визнані і/або ініційовані державою суспільно значимі структури [13, с.83], об'єднання громадян, які створені в установленому законом порядку за їх власною ініціативою на основі спільних потреб та інтересів для реалізації довгострокових цілей стосовно своїх немайнових прав та громадянських свобод без мети одержання прибутку. В цьому ж розумінні можуть вживатися й такі терміни: «інституції громадянського суспільства», «неурядові організації», «організації «третього сектора». Такі організації можуть набувати різноманітних організаційно-правових форм, але при цьому бути легітимно визнаними з боку держави [14, с.8].

Прибічники такого підходу виходять із розуміння громадянського суспільства не як сфери, що здійснює контроль над державою, попереджає свавільні прояви її реалізації, реагує на порушення прав і свобод людини і громадянина, а як систему інститутів, що покликані сприяти державі у виконанні її завдань. «Воно існує не всупереч, а завдяки державі, і в створених для нього умовах, в першу чергу нормативних, взаємодіє з державними органами, реалізуючи функції, здійснення яких є складним або неможливим для держави. Так громадянське суспільство, консолідуючи громадян при посередництві позадержавних неформальних спільнот, перешкоджає відділенню від цілого, перешкоджає віддаленню громадян один від одного» [15, с.100]. Власне, за такого підходу, роль інститутів громадянського суспільства виявляється достатньо обмеженою: роль інститутів громадянського суспільства зводиться до того, що вони «доповнюють соціальну політику держави, діючи в тих сферах, які знаходяться за межами повноважень і відповідальності державної влади» [16, с.119].

2. Тих, хто виходить із думки, що громадянське суспільство може вільно обирати форми свого існування, а тому його інститути можуть бути як формалізованими (тобто такими, що здобули певний, передбачений державою, правовий статус у той спосіб, який вона встановила), так і неформалізованими (тобто такими, в основі діяльності яких лежить принцип: «Дозволено все, що прямо не заборонено»). «Громадянське суспільство – це структурований повсякденний громадський самоактивізм, до якого відносяться як зареєстровані в органах юстиції неурядові організації, так і різноманітні незареєстровані тимчасові колективні ініціативи, в які об'єднуються громадяни для вирішення життєво важливих питань» [17, с.91].

Громадянське суспільство можна зобразити як систему горизонтальних інтеграцій та самоврядування в складних соціальних системах. Життєвою необхідністю для громадянського суспільства є формування активного і відповідального громадянина та сприяння ро-

звитку різноманітних соціальних інтеграцій, навіть тих, створення яких не передбачено державою, проте не заперечується правом. На основі громадянської активності утворюються інститути громадянського суспільства, котрі формує не держава, а самі особистості в їх спільній взаємодії. Це система взаємодії в межах права вільних і рівноправних громадян, їх об'єднань, що добровільно сформувалися, поза безпосереднім втручанням держави, покликані створювати умови для їх вільного розвитку [1, с.10]. При цьому вони можуть мати як організований, так і неорганізований характер.

Прибічники ж виключної формалізації інститутів громадянського суспільства вказують на те, що лише за таких умов взаємовідносини громадянського суспільства і держави потрапляють до сфери правового регулювання, лише з моменту офіційного створення інститут громадянського суспільства набуває саме правового статусу і може виступати суб'єктом взаємовідносин із державою, діяти ефективно у таких взаємовідносинах. Проте, на наш погляд, правовий характер того чи іншого соціального явища має ознаку об'єктивності і не може залежати від його визнання державою. Оцінка ефективності впливу на державу та на інші сфери громадського життя також не повинна лягати в основу визначення кола інститутів громадянського суспільства в цілому.

Крім того, запропонований підхід, за яким до структури громадянського суспільства включаються виключно добровільні організації, що пройшли встановлену державою процедуру їх створення (а отже, є визнаними державою), виключає з їх числа організації, чия діяльність не є неправомірною з точки зору права, проте є забороненою з боку держави через позитивне право. Так, Г.П. Пономарьова виходить із того, що не можна обмежувати структуру громадянського суспільства лише організаціями, що діють у межах створеного державою законодавства. «Окремі незаконні, з точки зору чинного права, організації можуть визнаватися елементами громадянського суспільства. Головним критерієм є реалізація за їх допомогою прав і свобод громадян» [18, с.59].

Критерієм формування інституту громадянського суспільства не може ставати волевиявлення держави. В основі такого визначення мають лежати підстави, що відображають природу самого громадянського суспільства. Добровільність є першочерговим принципом існування і діяльності таких організацій. У ній відбивається об'єктивна обумовленість виникнення і незалежність створення груп інтересів, здатність громадян до самоорганізації, незважаючи на те, що громадські організації такі, наприклад, як профспілки, певним чином формалізовані (мають свій статут, членство, організаційно-управлінські структури).

Однією з найважливіших особливостей громадянського суспільства є той факт, що інтереси людини, її свобода – найважливіша мета такого суспільства. До того ж перед особою не стоїть питання про обов'язкове їх використання. Особа має право «бути чи не бути», тобто на підставі свободи волі самостійно приймати ті чи інші рішення, обирати той чи інший варіант поведінки (юридична свобода) [19, с.63]. Життя людини переважно зосереджується на приватних інтересах. У сфері реальної життєдіяльності генеруються ініціатива, підприємливість, самоорганізація, які спонукають людей до суспільних діянь, до солідарності і боротьби, співпраці і суперництва. А отже, визначення громадянського суспільства як сукупності недержавних асоціацій за інтересами носить вторинний характер, оскільки ця дефініція виражає не суть, а невиключний перелік форм громадської самодіяльності громадян. Адже «життєвий світ» породжує нові соціальні практики, які не вкладаються в існуючу систему і спонукають її до розвитку, форма суспільної самоорганізації, що відображає сферу недержавних (приватних) відносин, зумовлених взаємодією індивідуальних і колективних потреб та інтересів, які детермінуються реалізацією свободи особистості й вирішально впливають на формування суспільних відносин і соціальних цінностей [20, с.10].

Громадянське суспільство функціонує на стику між легітимністю і легальністю. Енергія громадської самодіяльності, багатство

життєвих запитів і потреб розсовують межі легітимності; легітимують нові форми суспільної життєдіяльності, спонукають державу реагувати на них, приймати нові закони і правові норми, вносити зміни до Конституції, тобто розширювати рамки легальності, надавати їм гнучкість і еластичність.

За таких умов, на наше переконання, *не можна обмежувати існування громадянського суспільства виключно тими інститутами, легальність яких визнає держава.* «Не держава повинна визначати спільний знаменник суспільних аспірацій, бо вона принципово не здатна для виконання цієї функції і може лише імітувати цей процес, а навпаки, суспільний лад своїм функціонуванням об'єктивно відтворює суспільні імперативи політичній системі, одночасно обумовлюючи становлення і розвиток таких державних форм, які були б спроможні адекватно реагувати на головні об'єктивні інтереси суспільства» [21, с.3].

Системну якість їх визначає те, що утворюються вони не державою, а самими індивідами, які усвідомлюють власні інтереси й потреби, виявляють готовність і волю їх реалізації в безпосередній практиці. Функціонування (а особливо, активність) цих інститутів є показником зрілості суспільства загалом [5, с.11]. Громадянське суспільство, у тому числі в своєму інституційному аспекті, ґрунтується на ініціативі самих громадян та їх особистої, несанкціонованої, добровільної діяльності, будується знизу – вгору, має власні інститути, безпосередньо підзвітні громадянам, які їх створили, не володіє репресивним апаратом та впливає на державу і все суспільство ненасильницькими – політичними й ідеологічними – засобами [22, с.11]. Реальність громадянського суспільства змушує індивіда прагнути обґрунтувати нові зразки життєдіяльності, нові політико-правові форми, які сприяли б його максимальної самореалізації в контексті нових глобальних взаємозалежностей [6, с.40].

Крім того, на нашу думку, розглядаючи структуру громадянського суспільства, як вказувалось вище, необхідно включати в неї не тільки інститути, але й інші елементи громадянського суспільства, у тому числі ті фо-

рми громадянської активності, що перебувають у передінституційному стані (наприклад, волонтерство як суспільне явище, яке може виникати і розвиватися поза інститутами громадянського суспільства). Так, зокрема, не мають інституційної форми прояву, проте є елементом структури громадянського суспільства мирні зібрання, які є одним із засобів відстоювання людиною і громадянином своїх прав, свобод та інтересів у демократичному суспільстві. Право громадян на свободу мирних зібрань в Україні гарантується та захищене державою, яка зобов'язана забезпечити його ефективну реалізацію. Здійснення цього права не підлягає жодним обмеженням, крім установлених законом в інтересах національної безпеки та громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей.

ЛІТЕРАТУРА

1. Паталаха В. Ф. Інтеграції громадян в соціально-політичному розвитку суспільства : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.03 / В. Ф. Паталаха ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2010. – 18 с.
2. Дерекко В. Громадянське суспільство як суб'єкт впливу на воєнно-політичні рішення. / В. Дерекко // Політичний менеджмент. – 2009. – № 1. – С. 72–78.
3. Вагурин В. А. Синергетика еволюції сучасного суспільства / В. А. Вагурин. – Луганск : Копицентр, 2005. – 200 с.
4. Гражданское общество современной России. Социологические зарисовки с натуры / отв. ред Е. С. Петренко. – М. : Институт Фонда «Общественное мнение», 2008. – 392 с.
5. Чувардинський О. Г. Громадянське суспільство в Україні: становлення, функціонування, перспективи розвитку : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. політ. наук : спец. 23.00.02 / О. Г. Чувардинський ; Львівськ. нац. ун-т ім. І. Франка. – Л., 2008. – 31 с.
6. Выпряхкина Ж. Н. Политико-правовая трансформация институтов гражданского общества в условиях глобализации: дис. ... кандидата юрид. наук : 23.00.02 / Ж. Н. Выпряхкина. – М., 2005. – 179 с.
7. Колодій А. Історична еволюція громадянського суспільства та уявлень про нього (формування ідеалу) / А. Колодій // Незалежний культурологічний часопис. – 2001. – № 21. – С. 6–33.
8. Берченко Г. В. Конституційні засади громадянського суспільства в Україні. / Г. В. Берченко: дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.02 / Г. В. Берченко. – Х., 2011. – 219 с.
9. Дарендорф Р. После 1989. Мораль, революция и гражданское общество. Размышление о революции в Европе / Р. Дарендорф ; пер. с англ. – М. : Ad Marginem, 1998. – 272 с.
10. Рожкова Ю. А. Громадянське суспільство і особистість: форми взаємодії : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.03 / Ю. А. Рожкова ; Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2009. – 16 с.
11. Уваров А. А. Тенденции развития гражданского общества в России / А. А. Уваров // Российская юстиция. – 2009. – № 7. – С. 2–6.
12. Лапин Н. И. Ценности, группы интересов и трансформация российского общества / Н. И. Лапин // Социс. – 1997. – № 3. – С.14–24.
13. Усватов И. С. К вопросу о структуре гражданского общества: определение понятия института гражданского общества / И. С. Усватов // Пробелы в российском законодательстве. – 2009. – № 4. – С. 82–84.
14. Купрій В. О. Організації громадянського суспільства як суб'єкти вироблення державної політики : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук з держ. упр. : спец. 25.00.01 / В. О. Купрій ; Нац. акад. держ. упр. при Президенті України. – К., 2007. – 20 с.
15. Гражданское общество России: перспективы XXI века : [монография] / [общая ред.: В. Г. Марахов. – СПб. : Санкт-Петербургск. гос. ун-т, 2000. – 264 с.
16. Выступление Леонтьева А. Н. // На пути к гражданскому обществу (по материалам «Круглого стола») / Галкин А. П., Матвиенко Е. А., Скобелина Н. А., Леонтьев А. Н., Шереметьева Л. Н. // Известия Волгоградск. гос. техн. ун-та. – 2008. – Т. 7. – № 5. – С. 116–122.

17. Бистрицький Є. Модернізація України. Визначення пріоритетів реформ. Проект до обговорення / Є. Бистрицький, О. Вінніков, Є. Захаров, В. Епштейн, Н. Лігачова, Є. Соболев, Г. Касьянов, Т. Возняк, М. Маринович, О. Степаненко, А. Голубовська-Онісімова. – К. : Мережа підтримки реформ, 2009. – 123 с.

18. Пономарьова Г. П. Незаконні угруповання як елементи громадянського суспільства / Г. П. Пономарьова // Проблеми попередження злочинності в сучасних умовах : матеріали третьої студ. кримінологічної конф. (м. Харків, 25.11.2003 р.) / за заг. ред. О. Ю. Шостко. – Х. : Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. 2004. – С. 58–60.

19. Орлова О. В. Гражданское общество и личность: политико-правовые аспекты / О. В. Орлова. – М. : Пресс, 2005. – 118 с.

20. Скворець В. О. Громадянське суспільство і детермінанти оптимізації його розвитку в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук : спец. 09.00.03 / В. О. Скворець ; Запоріж. нац. ун-т. – Запоріжжя, 2007. – 17 с.

21. Пасько Я. І. Громадянське суспільство: світоглядні версії та історичне втілення (соціально-філософський аналіз) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.03 / Я. І. Пасько ; НАН України. Ін-т філософії ім. Г. Сковороди. – К., 1998. – 16 с.

22. Грамчук А. В. Особливості становлення громадського суспільства в Україні: теорія і практика : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.02 / А. В. Грамчук ; Одес. нац. юрид. акад. – О., 2001. – 19 с.

Соляр С. П. Інститути громадянського суспільства / С. П. Соляр // Форум права. – 2013. – № 1. – С. 933–938 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://archive.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2013-1/13sppigc.pdf>

Запропоновано розуміння громадянського суспільства як сфери вільної комунікації учасників суспільних відносин, в основі якої перебувають не родинні зв'язки, а мета реалізації певних спільних інтересів поза інститутами публічної влади. Проаналізовано представлені в науці підходи до розкриття природи інститутів громадянського суспільства. Обґрунтовано висновок, відповідно до якого не можна обмежувати існування громадянського суспільства виключно тими інститутами, легальність яких визнає держава.

Соляр С.П. Інститути гражданского общества

Предложено понимание гражданского общества как сферы свободной коммуникации участников общественных отношений, в основе которой находятся не родственные связи, а цель реализации определенных общих интересов вне институтов публичной власти. Проанализированы представленные в науке подходы к раскрытию природы институтов гражданского общества. Обоснован вывод, согласно которому нельзя ограничивать существования гражданского общества исключительно теми институтами, легальность которых признает государство.

Solyar S.P. Institutes of Civil Society

The author proposals and understanding of civil society as the sphere of free communication of participants of social relations, which are not based on family ties, and the purpose of the pursuit of the common interests outside the institutions of public authority. Analyzes presented in the scientific approach to the disclosure of the nature of civil society. The conclusion, according to which the existence can not be, limited solely to those of civil society institutions, which recognizes the legality of the state.